ISSN2464-0344

Res novae

Revija za celovito znanost
Journal for Integrated Science

Bernard Goršak
Immanent Transcendence and the Christian Understanding of the Emergence of the New Heaven and Earth

Janez Drobnič
Etično-zgodovinski presek dobrodelnih dejavnosti

Simon Malmenvall
Državno šolstvo in katoliško razsvetljenstvo v avstrijskih deželah

David Petelin
Cerkvena arhitektura v Ljubljani med obema svetovnima vojnama (1918–1941)

Nik Trontelj
Komunistični sodni proces proti dr. Janezu Veiderju

Fakulteta za pravo in ekonomijo, Katoliški inštitut
Faculty of Law and Economics, Catholic Institute

LETNIK 9 • 2024 • ŠTEVILKA 1

Res novae

Res novae: revija za celovito znanost

Izdajatelj in založnik:
Fakulteta za pravo in ekonomijo, Katoliški inštitut

Naslov uredništva:
Res novae, Krekov trg 1, 1000 Ljubljana, Slovenija

Odgovorni urednik:
Andrej Naglič

Glavni urednik:
Matic Batič

Spletni naslov:
http://www.katoliski-institut.si/raziskovanje/res-novae

E-pošta:
matic.batic@kat-inst.si

Uredniški odbor:
Philip Booth (St Mary's University, London, Velika Britanija), Mihai Dragnea (Universitetet i Sørøst-Norge, USN Handelshøgskolen, Vestfold, Norveška), Andres Fink (Pontificia Universidad Católica Argentina, Facoltad de Ciencias Sociales, Buenos Aires, Argentina), Aleksandra Kostić Tmušić (Univerzitet u Prištini, Filozofski fakultet, Kosovska Mitrovica, Srbija/Kosovo), Simon Malmenvall (Univerza v Ljubljani, Slovenski šolski muzej, Ljubljana, Slovenija), Aleksej Martinjuk (Respublikanskij institut vysšej školy, Minsk, Belorusija), José Ignacio Murillo (Universidad de Navarra, Instituto Cultura y Sociedad, Pamplona, Španija), Mitja Steinbacher (Katoliški inštitut, Fakulteta za pravo in ekonomijo, Ljubljana, Slovenija), Dorina Dragnea (Institutul Național Al Patrimoniului, Bukarešta, Romunija), Anton Stres (Katoliški inštitut, Fakulteta za pravo in ekonomijo, Ljubljana, Slovenija).

Redakcija te številke je bila zaključena 17. 9. 2024.

Tisk:
Itagraf d. o. o., Ljubljana

Oblikovanje in prelom:
Breda Sturm

Naklada:
100 izvodov

Letna naročnina:
28€ (Slovenija), 40€ (Evropa), 57$ (ostalo navadno),
66$ (ostalo prednostno)

ISSN (tiskana verzija): 2464-0344
ISSN (elektronska verzija): 2464-0352

Res novae

Revija za celovito znanost

Journal for Integrated Science

SPIRITUS
AUTEM
VIVIFICAT

LETNIK 9 • 2024 • ŠTEVILKA 1

Impressum

Res novae je znanstvena recenzirana periodična publikacija, ki jo izdaja Fakulteta za pravo in ekonomijo pri Katoliškem inštitutu. Izhaja dvakrat letno v elektronski in tiskani obliki. Revija pokriva široko področje družboslovja (pravo, politologija, ekonomija) in humanistike (filozofija, zgodovina). Vsebinsko jedro predstavljajo raziskave interakcij med religijo in družbo, med drugim problematike, ki obravnavajo razmerje med osebno in ekonomsko svobodo z družbeno etično odgovornostjo. Revija objavlja izvirne znanstvene in pregledne znanstvene članke. Izvirni znanstveni članki prinašajo avtorjevo samostojno, kritično in inovativno obravnavo izbrane tematike z njegovimi lastnimi tezami ali zaključki, pregledni znanstveni članki pa kritično prikazujejo kontekst izbrane tematike ob upoštevanju tradicionalnih in sodobnih dognanj določene znanstvene discipline. Revija objavlja prispevke v slovenskem in v angleškem jeziku. Objave v *Res novae* se ne honorirajo, prispevki pa morajo biti izvirni in ne smejo biti predhodno objavljeni v nobeni drugi znanstveni reviji. Za objavo v *Res novae* veljajo mednarodni etični standardi znanstvenega raziskovanja, citiranja in navajanja literature. Prispevke je treba poslati na naslov: matic.batic@kat-inst.si. Vsak prispevek je ocenjen z najmanj enim recenzentskim mnenjem. Postopek recenzentskega pregleda naj ne bi trajal več kot tri mesece.

Vsebina

Bernard Goršak

Immanent Transcendence and the Christian Understanding of the Emergence of the New Heaven and Earth

7

Janez Drobnič

Etično-zgodovinski presek dobrodelnih dejavnosti

47

Simon Malmenvall

Državno šolstvo in katoliško razsvetljenstvo v avstrijskih deželah

75

David Petelin

Cerkvena arhitektura v Ljubljani med obema svetovnima vojnama (1918–1941)

95

Nik Trontelj

Komunistični sodni proces proti dr. Janezu Veiderju

140

DOI: 10.62983/rn2865.24a.3
1.02 pregledni znanstveni članek

Simon Malmenvall[1]

Državno šolstvo in katoliško razsvetljenstvo v avstrijskih deželah

Izvleček: Množično dostopno državno osnovno šolstvo, brez katerega si ni mogoče predstavljati življenja v modernih družbah, se je na slovenskem ozemlju, ki je bilo del habsburške Avstrije, začelo vzpostavljati ob koncu 18. stoletja. Za širjenje šolske mreže in pismenosti je bila ključna usklajenost med razsvetljenskimi idejami, državnimi oblastmi in cerkvenimi organizacijami. Stanje v avstrijskih deželah in drugih srednjeevropskih okoljih kaže, da so družbeno vlogo izobraževanja krepile reformne oblike krščanstva, ki so si na podlagi želene skladnosti med Cerkvijo in državo prizadevale ustvariti razumsko mislečega, delavnega in moralno odgovornega posameznika.

Ključne besede: Splošni šolski red (1774), Marija Terezija, razsvetljenstvo, reformno katolištvo v avstrijskih deželah, zgodovina osnovnega izobraževanja

1 Dr., kustos, Slovenski šolski muzej, Plečnikov trg 1, 1000 Ljubljana, Slovenija; docent za religiologijo in religijsko antropologijo, Teološka fakulteta Univerze v Ljubljani, Poljanska cesta 4, 1000 Ljubljana, Slovenija; simon.malmenvall@solskimuzej.si.

Abstract: Mass accessible state primary education, without which it is impossible to imagine life in modern societies, began to be established in present-day Slovenia, which was part of Habsburg Austria, at the end of the eighteenth century. Synthesis between Enlightenment ideas, state authorities, and ecclesiastical organizations was key to the expansion of the school network and literacy. The situation in Austrian lands and other Central European environments shows that the social role of education was strengthened by the reform types of Christianity, which, based on the desired harmony between the Church and the state, strove to create a rational, diligent, and morally responsible individual.

Key words: General School Ordinance (1774), Maria Theresa, Enlightenment, reform Catholicism in Austrian lands, history of elementary education

Uvod

Množično dostopno državno osnovno šolstvo, brez katerega si ni mogoče predstavljati življenja v modernih družbah, se je na slovenskem ozemlju, ki je bilo del habsburške Avstrije, začelo vzpostavljati ob koncu 18. stoletja. Vzpostavljanje obveznega in otrokom iz vseh družbenih slojev dostopnega izobraževanja je bilo tesno prepleteno s procesom oblikovanja modernih narodov in držav. Potekalo je vzporedno z gospodarskimi in tehnološkimi spremembami, na katere sta vplivala industrializacija in urbanizacija.[2] Tematsko središče tega članka je osvetlitev širjenja šolske mreže in pismenosti v slovensko-avstrijskem prostoru z vidika medsebojne prepletenosti razsvetljenskih idej, državnih oblasti in cerkvenih organizacij. Od tod avtor pričujočega besedila zavzema stališče o razsvetljenstvu kot večplastnem kulturnem pojavu, ki ga ni mogoče postaviti v neposredno nasprotje z naukom in delovanjem Katoliške Cerkve.[3] Vez med razsvetljenstvom, državo, šolstvom in Cerkvijo navsezadnje potrjuje življenje in daljnosežni pomen avguštinskega kanonika Johanna Ignaza von Felbigerja (1724–1788),[4] opata samostana v Żagańu (nem. Sagan) v Šleziji na jugozahodu današnje Poljske, ki je kot minister v pruski vladi skrbel za šolsko reformo. Pruski vzorec osnovnega šolstva je bil v danem kontekstu najstarejši in je sooblikoval potek dogajanja v številnih državah, najmočneje v sosednji Habsburški monarhiji, kamor je Felbigerja za usmerjevalca šolske reforme povabila Marija Te-

2 Razmerje med množičnim osnovnim šolstvom in procesi modernizacije v Evropi osvetljujeta dve pregledni deli: Horn Melton 1988; Westberg et al. 2019.

3 Takšno stališče je vse bolj prisotno v sodobnem zgodovinopisju; na tem področju je dragocen zlasti zbornik: Burson in Lehner 2014.

4 Referenčni življenjepis Johanna Felbigerja: Krömer 1966.

rezija (vladala: 1740–1780), ki je leta 1774 z izdajo Splošnega šolskega reda uvedla obvezno šolanje za vse otroke od šestega do dvanajstega leta starosti (Westberg et al. 2019, 5–7; Green 1994, 2).

Šolska reforma

Vladarica Marija Terezija je leta 1774 razglasila obvezno osnovno šolanje za vse otroke od šestega do dvanajstega leta starosti, neodvisno od njihovega spola in družbenega položaja. Namen Splošnega šolskega reda je bila vključitev raznolikih ozemelj monarhije v enotno državno skupnost, njegova glavna skrb pa širitev pismenosti med vsemi sloji prebivalstva. Predmeti, ki naj bi se poučevali v vseh osnovnih šolah, so bili branje, pisanje, aritmetika in verouk. Med pomembnejšimi razlogi za izdajo šolskega reda so bile tudi usmeritve takrat novega razsvetljenskega svetovnega nazora. Vladarica je namreč verjela, da bo tradicionalna pripadnost katoliški veri in morali ob poučevanju katekizma – nadgrajena z razsvetljenskimi vrednotami delavnosti, varčnosti in vedoželjnosti – prispevala k materialnemu in moralnemu napredku države ter prinesla srečo prebivalstvu. V jedru njenega premisleka je bila temeljna razsvetljenska predpostavka o nujnosti in izvedljivosti vzgoje ljudi, ki bi zajemala tako otroke s pomočjo ozaveščenih staršev in učiteljev kakor tudi odrasle s pomočjo branja, poslušanja cerkvenih pridig in ukrepov države (Viehhauser 2019, 23–24; Okoliš 2009, 39–40; 42; Borgstedt 2004, 53).

Cilj takratnih reformnih prizadevanj je bilo povečati prihodke v državnem proračunu, okrepiti vojsko in med prebivalstvom ustvariti občutek pripadnost monarhiji. Vsega tega ne

bi bilo mogoče uresničiti brez naraščanja deleža pismenosti in vsaj osnovnega znanja nemščine. Poenotenje države se na področju šolstva sicer ni odražalo v popolni prevladi nemškega jezika kot glavnega sporazumevalnega sredstva večinskega prebivalstva in politične elite. Šolski red je na področju poučevanja in sestavljanja učbenikov dovoljeval rabo deželnih (ljudskih) jezikov, kjer bi to zagotavljalo razumljivost podane snovi pri čim večjem številu prebivalcev, medtem ko je enotnost zahteval na področju metod poučevanja, učnih vsebin in organizacije šol. Uvedba obveznega osnovnega šolstva je prinesla novo raven odnosov med vladarjem in njegovimi podaniki. Prek dnevnega izkušanja življenja v šoli in s šolo je država za prebivalce postala »resnična«; šole – podobno kakor poštne postojanke, okrajni uradi in vojašnice – so postale oprijemljive izpostave dotlej abstraktne države (Viehhauser 2019, 19; 22; Stollberg-Rilinger 2017, 714–715; Ciperle in Vovko 1987, 37).

»Racionalna« Cerkev

Državno poseganje na področje šolstva, za katerega je v habsburški Avstriji dolga stoletja skrbela Cerkev, je idejno slonelo na kritiki baročno-ljudske vernosti, zaznamovane z bogatim obredjem in procesijami, s čaščenjem svetnikov in številnimi prazniki.[5] Njenim učinkom je nasprotovalo vse več katoliških izobražencev iz laiških in duhovniških vrst, tudi

5 Marija Terezija je leta 1753 pri papežu Benediktu XIV. (vladal: 1740–1758) dosegla, da se v avstrijskih deželah cerkveni prazniki zmanjšajo za dve tretjini, dodatno zmanjšanje je sledilo še leta 1772. Podoben ukrep je predstavljala prepoved večdnevnih romanj, razen v osrednje avstrijsko Marijino svetišče Mariazell na Štajerskem. (Stollberg-Rilinger 2017, 581; Klueting 2010, 144).

škofov in zlasti profesorjev teologije. Omenjeni vernosti so pripisovali dovzetnost za praznoverje, zmedenost misli in lenobo, ki državi povzročajo gospodarsko in moralno škodo, vključno s slabim vplivom na delovanje uradniškega in vojaškega aparata. Namesto tega so si prizadevali za »racionalno« ali »notranjo« vernost, osredotočeno na branje duhovne literature, premišljevanje evangeljskih zgodb[6] in visoko krepostno življenje, ki bi bilo prepleteno s širjenjem pismenosti, poučevanjem katoliškega nauka med vsemi sloji prebivalstva in čutom za izpolnjevanje navodil države. Podobnega duha je med teologi tistega časa izrazito poudarjal italijanski duhovnik in vsestranski izobraženec Lodovico Muratori (1672–1750), zlasti v delu *O urejeni pobožnosti kristjanov* (*Della regolata divozione dei cristiani*, 1747). Prevod tega dela v nemščino (1757) je dal izdati razsvetljensko usmerjeni dunajski nadškof Christoph Migazzi (na položaju: 1757–1803), med drugim podpredsednik Študijske dvorne komisije (*Studienhofkommission*), organa, ki je v habsburški Avstriji skrbel za izvajanje šolske reforme (Stollberg-Rilinger 2017, 564–569; Printy 2010, 188–189; 195; Klueting 2010, 134–135; 141; Gierl 2013, 357).

Druga in vsebinsko primerljiva smer takratnega reformnega katolištva se je napajala iz janzenizma,[7] prvotno nizozemsko-francoskega duhovnega gibanja, podobnega radikalnim protestantskim ločinam, ki so se sklicevale na vračanje k prvim

6 V tem pogledu je razsvetljensko katolištvo dobilo dodaten zagon po zaslugi zgoraj omenjenega papeža Benedikta XIV., ki je leta 1757 dovolil, da se celotno Sveto pismo prevaja v ljudske jezike in se ob ustreznih komentarjih daje na voljo za splošno rabo – ne le za liturgične ali študijske potrebe (Lehner 2010, 23).

7 Klasična pregledna študija o janzenizmu na avstrijskih tleh: Hersche 1977.

stoletjem krščanstva. Janzenizem je poudarjal človeško nagnjenost h grehu in vnaprejšnjo izbranost ljudi za zveličanje ali nauk o predestinaciji; gojil je asketski način življenja, urejeno strukturo posameznikovega dne, pogosto spoved in pokoro, redko prejemanje obhajila, skromnost v obredju in oblačenju; prizadeval si je za decentralizacijo Cerkve z okrnitvijo pristojnosti papeža, uvajanje ljudskih jezikov v bogoslužje in višanje izobrazbene ravni pri vseh družbenih slojih. Čeprav je nauke njunih utemeljiteljev – flamskega škofa Kornelija Jansena (1585–1638) in francoskega teologa Pasquierja Quesnela (1634–1719) – papež Klemen XI. (vladal: 1700–1721) obsodil v buli *Unigenitus Dei Filius* (1713), so bile različne oblike janzenizma skozi 18. stoletje priljubljene v plemiških, meščanskih in cerkvenih krogih habsburških dežel. Posebej vztrajno so se širile med predavatelji in duhovniškimi kandidati na visokih teoloških šolah, kjer so vse do sredine 19. stoletja odločilno oblikovale poučevanje moralne teologije. Eden od vidnejših nosilcev državni oblasti naklonjenega avstrijskega janzenizma je bil ljubljanski škof Karel Janez Herberstein (na položaju: 1772–1787).[8] Janzenizem je v omenjenih okoljih deloval tudi kot izraz ugleda višjih družbenih slojev, ki naj bi se razlikovali od neizobraženih in »lenih« ljudskih množic. Janzenizem je v političnem pogledu s pomočjo teorije naravnega prava, priljubljene v protestantskih deželah, zagovarjal omejitev premoženja in družbenih privilegijev Cerkve. Njeno delovanje bi se moralo omejevati na opravljanje obredov, pridiganje, poučevanje ljudstva in skrb za moralnost duhovnikov (Stollberg-Rilinger 2017, 576–577; 584–585; Klueting 2010, 132–133; 152; Gierl 2013, 357; Lehner 2010, 21–22).

8 Herbersteinovo delo in njegov položaj v srednjeevropskih kulturno-cerkvenih tokovih osvetljuje zbornik: Škulj 2004.

Državno usmerjanje šolstva in Cerkve

Čeprav je bila Marija Terezija vseskozi osebno pobožna katoličanka, je državo želela okrepiti z omejitvijo cerkvenega vpliva na družbeno življenje (Klueting 2010, 128; Weston Evans 1979, 169). Za šolstvo naj bi po novem sistematično skrbela politična oblast, a bi še vedno podpirala katoliške versko-moralne vsebine pri poučevanju. Priložnost za odločen državni poseg na področje šolstva je ponudil dekret papeža Klemena XIV. (vladal: 1769–1774) *Dominus ac Redemptor Noster*, s katerim je leta 1773 razpustil jezuitski red na ravni celotne Katoliške Cerkve. Jezuiti so bili namreč v Habsburški monarhiji in drugih katoliških državah od konca 16. stoletja glavni nosilci izobraževalne in znanstvene dejavnosti, zlasti na srednješolski in visokošolski ravni. Pri tem niso oblikovali zgolj bodočih duhovnikov, temveč tudi laiške izobražence. Po ukinitvi jezuitskega reda je avstrijska država prevzela njegove številne stavbe in posesti, medtem ko je veliko jezuitov prestopilo v državne službe. S tem je bila ustvarjena podlaga, da šolstvo postane prvenstveno državna (lat. *politicum*) in v manjši meri cerkvena zadeva (lat. *ecclesiasticum*) (Viehhauser 2019, 25).[9]

Vključevanje Cerkve pri krepitvi šolske mreže se je v naslednjih desetletjih zlilo z načrti Jožefa II. (vladal: 1780–1790). Ta si je položaj Katoliške Cerkve v družbi – še bolj kakor njegova mati Marija Terezija – predstavljal kot podaljšek države. Jožefova miselnost je izhajala iz razsvetljenske interpretacije idealov naravnega prava, po kateri vladar ni ohranjevalec

9 Okoliščine ukinitve jezuitskega reda in razsvetljenske tokove v Katoliški Cerkvi v 18. stoletju obravnava pregledna monografija: Van Kley 2018.

pravovernosti in s tem usmerjevalec večnega zveličanja svojih podanikov, kar je veljalo v preteklih stoletjih, temveč skrbnik skupnega dobrega v okviru zemeljskih stvarnosti, kar mu daje pravico in dolžnost poseganja tudi na versko področje, ki ostaja del javnega življenja. Država je tako po Jožefovem razumevanju upravičeno uveljavljala svojo moč z upravljanjem cerkvenega premoženja,[10] ustanavljanjem novih škofij in župnij ter določanjem njihovih meja v skladu z mejami državnih administrativnih enot. Država je v Jožefovem času življenje Cerkve usmerjala tudi s postavljanjem škofov, ukinjanjem samostanov kontemplativnih redov (npr. kartuzijanov, cistercijanov)[11] in različnimi posegi na moralnem, izobraževalnem in dobrodelnem področju (Trontelj 2022, 21; Klueting 2010, 144–146; 150; Lehner 2010, 13). Državno poseganje na področje šolstva in Cerkve se je odrazilo tudi v preoblikovanju teoloških študijev na avstrijskih univerzah in semeniščih. Reforma, ki jo je v letih 1782–1785 uvedel Jožef II. in je veljala do leta 1857, je sledila načrtu benediktinca Franza Stephana Rautenstraucha (1734–1785). Zaradi pridobljenega znanja, »uporabnega« za duhovnike pri poučevanju ljudstva, je Rautenstrauch pripisoval osrednji pomen predmetom zgodovine, svetopisemske eksegeze in moralne teologije. V prid poenotenemu sistemu je vladar prepovedal študij teologije v samostanih in od duhovniških kandidatov zahteval štiriletno izobraževanje v državnih »splošnih semeniščih«, ki so delovala v glavni mestih dežel ali večjih območij, čemur

10 Premoženje ukinjenih kontemplativnih meniških redov in nekatera cerkvena zemljišča fevdalnega izvora je država združila v t. i. verske sklade, ki jih je upravljala pretežno za dohodke duhovnikov in potrebe izobraževalnega sistema. Obširneje o avstrijskih verskih skladih: Batič 2017.

11 Proces ukinjanja samostanov kontemplativnih meniških redov obravnava pregledna študija: Beales 1997.

je sledilo dodatno leto pastoralne prakse (Klueting 2010, 139; 147; 152; Zschokke 1894, 31–48).

Državno šolstvo za delavnost in pobožnost

Johann Felbiger je kot izobraženi avguštinec iz versko mešane Šlezije poznal delovanje tamkajšnjih protestantskih mestnih in podeželskih šol, ki so bile boljše in številčnejše od katoliških. Snovanja šolske reforme se je lotil tudi zato, da bi po njihovem zgledu okrepil položaj Katoliške Cerkve v deželi in preprečil naraščajočo prakso, ko so katoliški starši svoje otroke pošiljali v šole »konkurenčne« veroizpovedi. Ob prebiranju pedagoške literature in presojanju praktičnih primerov ga je navdihoval razvijajoči se šolski sistem v Prusiji, zlasti primer »Realne šole« (*Realschule*) v Berlinu. Tamkajšnji pouk je temeljil na skupinski metodi, to je učiteljevem predavanju večji skupini učencev v eni učilnici, in posredovanju znanja po načelu vzročno-posledičnih vprašanj in odgovorov, imenovanem katehetska metoda, ki naj bo spodbujala hitro pomnjenje in sistematično razumevanje snovi. Omenjeno ustanovo je leta 1747 kot obliko srednje šole za bodoče učitelje ustanovil luteranski pastor Johann Julius Hecker (1707–1768), nekdanji študent znamenitega pedagoškega inštituta v Halleju, ki je leta 1695 pričel delovati na pobudo Augusta Hermanna Franckeja (1663–1727), teologa in utemeljitelja duhovno-kulturnega gibanja[12] pietizma (Viehhauser 2019, 26; Krömer 1966, 23–24; Schmidt 1988, 178; Doney 1988, 8–9; 13–14). Na podlagi pruske pedagoške teorije in prakse je

12 Pietizem označuje prenovljeno luteransko versko gorečnost in spodbujanje pismenosti za potrebe proučevanja Svetega pisma. Vpliv pietizma na izobraževanje in družbeno življenje v Prusiji pregledno prikazuje Gawthrop 2006.

Felbiger že leta 1764, to je desetletje pred avstrijskim Splošnim šolskim redom, spisal program izobraževanja v Šleziji in v Saganu ustanovil »normalno šolo« za izobraževanje učiteljev, ki bi delovala kot vzor drugim osnovnim šolam. Kasnejšo ureditev šolstva v katoliški habsburški Avstriji so tako v odločilni meri vodila načela iz protestantske Prusije (Krömer 1966, 37–38; Engelbrecht 1984, 103; Doney 1988, 14). Omenjeni pedagog je svoja načela oblikoval v skladu s takratno predstavo o idealni državi kot dobro delujočem stroju (Viehhauser 2019, 28; 33; Stollberg-Rilinger 2017, 182).

Vez med vero, izobraženostjo in državo je pomenljivo izrazil Johann Michael Bönicke (1734–1811), kancler salzburške nadškofije, ki je pokrivala dele ozemlja v habsburški Avstriji in na Bavarskem: »Vera naj podpira državo. Državljana bi morala razsvetljevati o njegovih dolžnostih. V njem bi morala gojiti ljubezen do njegovega poklica /…/, natančnost pri njegovi obrti. Zagotoviti mora nauk o sreči za družbo in za vsakega od njenih članov.« (Hollweger 1976, 297) Prav »uporabni« vidik vere se je najbolj odražal v katoliški duhovni in pedagoški literaturi iz avstrijskih, še bolj pa nemških dežel, kjer je mogoče zaznati odmev občutka manjvrednosti nemških katoliških piscev glede na intelektualno in vojaško moč protestantskih območij, zlasti Prusije. Omenjeni pisci so tako Jezusa Kristusa občasno celo zvajali na raven »učitelja kreposti«, s čimer so poudarjali pomen vzgoje za delavno, varčno, pošteno in državni oblasti pokorno življenje vseh družbenih slojev (Printy 2010, 197–198; 205; Doney 1988, 9–10; Lehner 2010, 17). V istem duhu je razmišljal že omenjeni opat Johann Felbiger, katerega delovanje so zaznamovale izkušnje tako protestantske Prusije kakor tudi katoliške habsburške Avstrije. Zagovarjal je namreč stališče, da vera ni zgolj sredstvo za dosego večnega življenja, temveč tudi spodbuda za izpol-

njevanje vsakdanjih dolžnosti, ki vodijo v srečno življenje na osebni in družbeni ravni (Felbiger 1774, 60; Doney 1988, 8–9).

Za uveljavljanje razsvetljenskega duha med večinskim kmečkim prebivalstvom so ključno vlogo igrali katoliški duhovniki, zlasti s pridiganjem v cerkvah, obiskovanjem domov, poučevanjem v šolah in pisanjem ali prevajanjem različnih priročnikov. Položaj duhovne avtoritete so tako nadgradili z vzgojno-učiteljsko vlogo in podprli osrednjo skrb razsvetljenstva – odpravljanje nevednosti razuma in povečevanje učinkovitosti dela za osebno in družbeno dobrobit. Enega od takšnih primerov ponuja zbirka zabavnih in poučnih zgodb z naslovom *Knjižica za pomoč kmečkim ljudem* (*Noth- und Hülfsbüchlein für Bauersleute*, 1788), ki se je uvrstila med najbolj priljubljena dela 18. stoletja. Njen avtor je bil pruski pisatelj in pedagog Rudolph Becker (1752–1822), predstavnik luteransko-konservativne struje nemškega razsvetljenstva. Namenjena je bila zlasti podeželski mladini, ki jo je z besedo in sliko opozarjala pred nevarnostmi pri delu, posredovala osnove poljedelstva in medicine ter spodbujala marljivo, varčno in pobožno življenje. Natisnjena je bila v okrog pol milijona izvodih, prevedena v različne jezike in doživela sto devetnajst izdaj. Za slovenski prevod je poskrbel Marko Pohlin (1735–1801), član reda bosonogih avguštincev, duhovnik in jezikoslovec, eden glavnih predstavnikov razsvetljensko usmerjene duhovščine na Kranjskem. Poslanstvo poučevanja ljudstva ne le o duhovnih zadevah, temveč tudi praktično-gospodarskih veščinah, ki ga je spodbujala razsvetljenska miselnost, se je pri srednjeevropski duhovščini obdržalo tudi v naslednjih desetletjih, ko so razsvetljenstvo zamenjali drugi nazori, na primer oblikovanje narodne zavesti (Studen 2014, 15–17; Doney 1988, 3–4; 27; Lehner 2010, 14–15; 27).

Smoter terezijansko-jožefinskega osnovnega šolstva ni bil v oblikovanju samostojno mislečih državljanov, temveč državi zvestih podanikov, ki naj bi jih odlikovali zlasti dve vrednoti – delavnost in pobožnost (Stollberg-Rilinger 2017, 691). Šolski red Marije Terezije ni ostal dolgo v veljavi. Leta 1806 je Franc II. (vladal: 1792–1806) sprejel novi šolski red, ki je dobil uradni naslov »Politična ustava nemških šol v cesarsko-kraljevih nemških dednih deželah« (*Politische Verfassung der deutschen Schulen in den k. auch k.k. deutschen Erbstaaten*). Novi red se je odpovedal državni pristojnosti nad šolstvom in jo ponovno poveril Katoliški Cerkvi. Šolski red iz leta 1774 je kljub svoji nepopolni uresničitvi prinesel korenite in dolgoročne spremembe na področju izobraževanja v srednji Evropi. Vzpostavil je predvsem javni prostor, v katerem je država postala trajno navzoča med vsemi sloji prebivalstva. Prispeval je tudi k utrditvi nekaterih načel, ki v družbenem življenju veljajo še na začetku 21. stoletja: šolstvo kot državna skrb, zavest o dostopnosti temeljnega nabora znanja za vse otroke, pomen skupinskega poučevanja in upoštevanje moralnega oblikovanja učencev (Ciperle in Vovko 1987, 34; Engelbercht 1984, 120).

Zaključek

Pomembno spodbudo za okrepitev posegov države na področje šolstva v habsburški Avstriji je prinesla razpustitev jezuitskega reda. Ta okoliščina je predstavljala znamenje širših kulturnih sprememb, s katerim se je simbolno zaključilo baročno obdobje – nastal »prazen prostor« je zasedla država in ga začela postopno uravnavati z novimi pristopi. Država je za naraščanje svoje moči in poseganje na vsa področja javnega življenja potrebovala usposobljene uradnike, inže-

nirje in vojaške poveljnike; morala je ustvariti enotno kulturo in med prebivalstvom uveljaviti državno ali narodno zavest. Zaupanje v razum in vse bolj centralno urejena država sta tako od konca 18. do začetka 20. stoletja prav z odločilno pomočjo množičnega osnovnega šolstva postopno ustvarila novo meščansko-industrijsko družbo, v katere središču se je nahajal ideal storilnostno naravnanega in državi predanega posameznika (Green 1994, 9–11).

Državno poseganje na področje šolstva, za katerega je v Habsburški monarhiji dolga stoletja skrbela Katoliška Cerkev, je idejno slonelo na kritiki baročno-ljudske vernosti, zaznamovane z bogatim obredjem in procesijami, s čaščenjem svetnikov in številnimi prazniki. Njenim učinkom je nasprotovalo vse več izobražencev iz laiških in duhovniških vrst, tudi škofov in zlasti profesorjev teologije. Namesto tega so si prizadevali za »racionalno« vernost, osredotočeno na branje duhovne literature in visoko krepostno življenje, ki bi bilo prepleteno s širjenjem pismenosti, poučevanjem katoliškega nauka med vsemi sloji prebivalstva in čutom za izpolnjevanje navodil države. Za uveljavljanje razsvetljenskega duha med večinskim kmečkim prebivalstvom so ključno vlogo igrali prav katoliški duhovniki, zlasti s pridiganjem v cerkvah, obiskovanjem domov, poučevanjem v šolah in pisanjem ali prevajanjem različnih priročnikov. Položaj duhovne avtoritete so tako nadgradili z vzgojno-učiteljsko vlogo in podprli osrednjo skrb razsvetljenstva – odpravljanje nevednosti razuma in povečevanje učinkovitosti dela za osebno in družbeno dobrobit.

Reference

Batič, Matic. 2017. Verski skladi na Slovenskem v zgodovinskem kontekstu. *Res novae* 2, št. 2: 101–134.

Beales, Derek. 1997. Joseph II and the monasteries of Austria and Hungary. V: *Religious Change in Europe, 1650–1914* (Essays for John McManners), 161–184. Ur. Nigel Aston. Oxford: Oxford University Press.

Borgstedt, Angela. 2004. *Das Zeitalter der Aufklärung*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaf.

Burson, Jeffrey D.; Lehner, Ulrich L. 2014. *Enlightenment and Catholicism in Europe: A Transnational History*. Notre Dame, IN: Notre Dame Press.

Caruso, Marcelo; Töpper, Daniel. 2019. Schooling and the Administrative State: Explaining the Lack of School Acts in Nineteenth-Century Prussia. V: *School Acts and the Rise of Mass Schooling: Education Policy in the Long Nineteenth Century*, 41–66. Ur. Johannes Westberg, Lukas Boser in Ingrid Brühwiller. London: Palgrave Macmillan.

Ciperle, Jože; Vovko, Andrej. 1987. *Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja*. Ljubljana: Slovenski šolski muzej.

Doney, John C. 1988. The Catholic Enlightenment and Popular Education in the Prince-Bishopric of Würzburg. *Central European History* 21, št. 1: 3–30.

Engelbrecht, Helmut. 1984. *Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Erziehung und Unterricht auf dem Boden*

Österreichs, vol. 3: Von der frühen Aufklärung bis zum Vormärz. Vienna: ÖBV.

Felbiger, Johann I. 1774. *Vorlesungen über die Kunst zu katechisieren, die er seinen jungen Geistlichen zu halten pflegt*. Vienna: Thomas von Trattner.

Hollweger, Hans. 1976. *Die Reform des Gottesdienstes zur Zeit des Josephinismus in Österreich*. Regensburg: Pustet.

Horn Melton, James V. 1988. *Absolutism and the Eighteenth-Century Origins of Compulsory Schooling in Prussia and Austria*. Cambridge: Cambridge University Press.

Gawthrop, Richard L. 2006. *Pietism and the Making of Eighteenth-Century Prussia*. Cambridge: Cambridge University Press.

Gierl, Martin. 2013. Pietism, Enlightenment, and Modernity. V: *An Introduction to German Pietism: Protestant Renewal at the Dawn of Modern Europe*, 348–392. Ur. Douglas H. Schantz. Baltimore: Hopkins Press.

Green, Andy. 1994. Education and State Formation Revisited. *Historical Studies in Education* 6, no. 3: 1–17.

Hersche, Peter. 1977. *Der Spätjansenismus in Österreich*. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Klueting, Harm. 2010. The Catholic Enlightenment in Austria or the Habsburg Lands. V: *A Companion to the Catholic Enlightenment in Europe*, 127–164. Ur. Ulrich Lehner. Leiden: Brill.

Kley, Dale K. Van. 2018. *Reform Catholicism and the International Suppression of the Jesuits in Enlightenment Europe*. Yale: Yale University Press.

Krömer, Ulrich. 1966. *Johann Ignaz von Felbiger. Leben und Werk*. Freiburg: Herder.

Lehner, Ulrich L. 2010. The Many Faces of the Catholic Enlightenment. V: *A Companion to the Catholic Enlightenment in Europe*, 1–61. Ur. Ulrich Lehner. Leiden: Brill.

Okoliš, Stane. 2008. *Zgodovina šolstva na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenski šolski muzej.

Printy, Michael. 2010. Catholic Enlightenment and Reform Catholicism in the Holy Roman Empire. V: *A Companion to the Catholic Enlightenment in Europe*, 165–213. Ur. Ulrich Lehner. Leiden: Brill.

Schmidt, Vlado. 1988. *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem*, zv. 1. Ljubljana: Delavska enotnost.

Stollberg-Rilinger, Barbara. 2017. *Maria Theresia. Die Kaiserin in ihrer Zeit. Eine Biographie*. München: C. H. Beck.

Studen, Andrej. 2014. Z vzgojo do največje možne sreče ljudstva: nekaj poudarkov iz zgodovine »razsvetljevanja ljudstva« na Slovenskem v 18. in v prvi polovici 19. stoletja. *Prispevki za novejšo zgodovino* 54, št. 1: 9–22.

Škulj, Edo, ur. 2004. *Herbersteinov simpozij v Rimu*. Celje: Mohorjeva družba.

Trontelj, Nik. 2022. Ločenost Cerkve in države v Evropi: zgodovina in sedanji trenutek. *Edinost in dialog* 77, št. 2: 15–27.

Viehhauser, Martin. 2019. »Das Schulwesen aber ist und bleibet allezeit ein politicum«: The Felbiger General School Ordinance and School Reform in the Eighteenth-Century Habsburg Monarchy, 17–40. V: *School Acts and the Rise of Mass Schooling: Education Policy in the Long Nineteenth Century*. Ur. Johannes Westberg, Lukas Boser, in Ingrid Brühwiller. London: Palgrave Macmillan.

Westberg, Johannes; Boser, Lukas; Brühwiller, Ingrid, ur. 2019. *School Acts and the Rise of Mass Schooling: Education Policy in the Long Nineteenth Century*. London: Palgrave Macmillan.

Weston Evans, Robert J. 1979. *The Making of the Habsburg monarchy, 1550–1700*. Oxford: Oxford University Press.

Zschokke, Hermann. 1894. *Die theologischen Studien und Anstalten der katholischen Kirche in Österreich*. Vienna: Braumüller.

State Education and Catholic Enlightenment in Austrian Lands

Summary

Mass accessible state primary education, without which it is impossible to imagine life in modern societies, began to be established in present-day Slovenia, which was part of Habsburg Austria, at the end of the eighteenth century. The establishment of compulsory and accessible education for children from all social strata was closely intertwined with the process of the formation of modern nations and states; it took place in parallel with industrialization and urbanization. Synthesis between Enlightenment ideas, state authorities, and ecclesiastical organizations was key to the expansion of the school network and literacy. The situation in Austrian lands and other Central European environments shows that the social role of education was strengthened by the reform types of Christianity (e.g. the Jansenist movement), which, based on the desired harmony between the Church and the state, strove to create a rational, diligent, and morally responsible individual. Hence, the author of the present text perceives the Enlightenment as a multifaceted cultural phenomenon that cannot be placed in direct opposition to the teachings and activities of the Catholic Church. In this context, the decisive role was played by the ruler, Maria Theresa, who believed that the traditional adherence to the Catholic faith and morality – enhanced by the Enlightenment values of hard work, frugality, and curiosity – would contribute to the material and moral progress of the country and bring happiness to the population. It was the "useful" aspect of religion that was most reflected in Catholic spiritual and pedagogical literature from Austrian, and even more so

from German lands, where one can perceive an echo of the feeling of inferiority of German Catholic writers in relation to the intellectual and military power of Protestant areas, especially Prussia. These writers sometimes even reduced Jesus Christ to the level of a "teacher of virtue", thus emphasizing the importance of education for a hard-working, thrifty, honest, and obedient life of all social classes. Abbot Johann Felbiger, the creator of the Austrian school reform, whose work was marked by the experiences of both Protestant Prussia and Catholic Habsburg Austria, thought in the same spirit. He defended the position that faith is not only a means to achieve eternal life, but also an incentive to fulfil everyday duties that lead to a happy life on a personal and social level.